

УДК 502.33: 631.16

А. В. Вдовиченко,

к. сільськ. госп. н., директор, ДП ДГ "Сквирське" ІАП НААН

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ ОРГАНІЧНОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ

A. Vdovichenko,

candidate of Agricultural Sciences, director, DP DG "Skvirskoe" IAP NAAS

PERSPECTIVE DIRECTIONS OF STATE SUPPORT FOR ORGANIC AGRICULTURE IN UKRAINE

Узагальнено зарубіжний досвід державної підтримки виробництва органічної сільськогосподарської продукції. Систематизовано інструменти державної підтримки виробництва органічної сільськогосподарської продукції в Україні. Встановлено, що у зв'язку з тим, що пряма підтримка обмежена міжнародними вимогами, доцільно в основному використовувати непряму підтримку. Запропоновано перспективні напрями державної підтримки органічного сільського господарства в Україні. Обґрунтовано механізм державного регулювання процесів розвитку органічного сільського господарства.

Generalized foreign experience of state support for the production of organic agricultural products. Systematized instruments of state support organic production of agricultural products in Ukraine. It is established that due to the fact that direct support is limited to international requirements, it is advisable mainly use indirect support. Perspective directions of state support for organic agriculture in Ukraine. The mechanism of state regulation of development of organic agriculture.

Ключові слова: органічне сільське господарство, перспективи, державна підтримка, розвиток, інструменти, виробництво органічної продукції.

Key words: organic agriculture, prospects, government support, development tools, production in organic products.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Питання ефективності управління земельними ресурсами в умовах розвитку органічного сільського господарства є досить актуальними і повинні вирішуватися з урахуванням взаємозв'язку основних елементів системи управління економічної політики держави, екологічної стратегії розвитку і нормативно-правової бази. Для вирішення поставлених завдань потрібно розроблення послідовної державної політики в сфері переходу сільськогосподарських підприємств на виробництво органічної продукції, а також організація системи практичних заходів на рівні окремого господарства в напрямі вдосконалення процесу аграрного виробництва шляхом комплексного використання системи організаційних, економічних, екологічних та соціальних заходів стимулювання раціонального землекористування.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблеми формування вітчизняного ринку органічної продукції розглядалися у роботах В.І. Артиша, Н.В. Бородачевої, Т.О. Зайчук, М.І. Кобеця, Є.В. Милованова, О.І. Шкуратова. Інституційні основи формування системи державної підтримки органічного сільськогос-

подарського виробництва висвітлювали у своїх працях О.М. Бородіна, Н.М. Головченко, Н.В. Зіновчук, Т.О. Зінчук, В.В. Кипоренко, О.В. Ковальова, О.І. Корніцька, Т.І. Пізняк, В.А. Чудовська та ін. Визнаючи внесок науковців і практиків у розробку питань розвитку органічного виробництва та формування ринку органічної сільськогосподарської продукції, слід наголосити, що низка проблем залишаються недостатньо дослідженими і потребують подальшого опрацювання. Зокрема обґрунтування доцільності впровадження й державної підтримки виробництва органічної продукції сільськогосподарських підприємств.

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є обґрунтування необхідності розвитку системи державної підтримки органічного сільського господарства та перспективних напрямів її реалізації для підвищення конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому ринках.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

У зарубіжних країнах, зокрема, в країнах Європейського Союзу передбачені різні заходи державної підтримки органічного сільського гос-

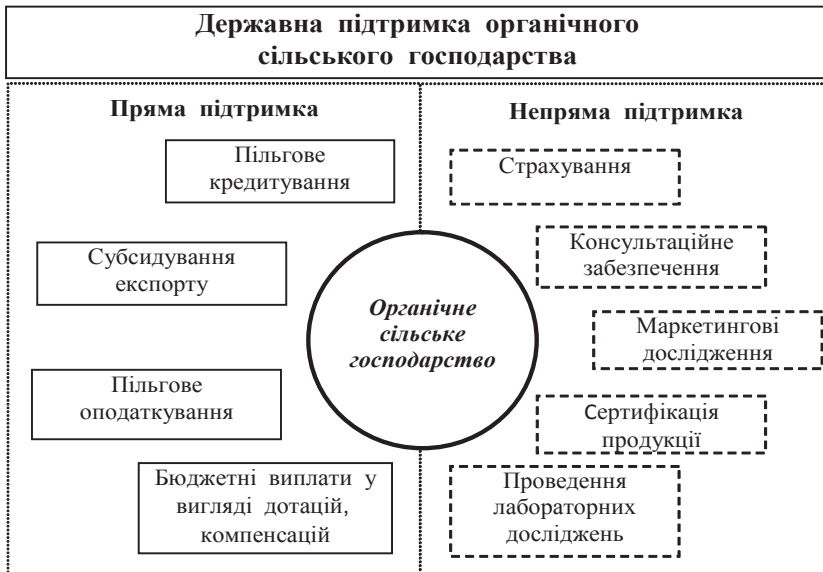

Рис. 1. Інструменти державної підтримки органічного сільського господарства

Джерело: адаптовано за [9; 11].

подарства, які реалізуються на державному та регіональному рівні. У наданні підтримки органічним виробникам велику роль відіграють і громадські організації. Підтримка розвитку органічного сільського господарства повинна стати одним із завдань держави. Оскільки зарубіжний продовольчий ринок значною мірою орієнтований на органічні продукти, то і Україні в цілях забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників необхідно орієнтуватися, по-перше, на виробництво затребуваної на цьому ринку продукції, а по-друге, вона повинна бути високоякісною.

Так, фермери Німеччини протягом дворічного періоду становлення органічного сільського господарства отримують підтримку з декількох джерел фінансування від Уряду ЄС, а також своїх федеральних земель в загальному обсязі 200—400 євро на 1 га сільськогосподарських угідь. Після закінчення двох років сума допомоги знижується до 100—200 євро на 1 га. Але і цей обсяг підтримки досить істотний: до 40% в структурі валового доходу екологічних ферм в Німеччині становлять державні субсидії і дотації. Однак механізми отримання державних дотацій різняться. Так, у деяких країнах виділяються субсидії і дотації в процесі переходу на органічне сільськогосподарське виробництво (Франція, Великобританія, Греція, Німеччина), а в більшості зарубіжних країн державна допомога у вигляді дотацій і субсидій в основному орієнтована на господарства, які вже займаються органічним виробництвом [11].

Для ефективного регулювання процесів розвитку органічного сільського господарства необхідно вивчити міжнародний досвід сертифікації органічно орієнтованих сільськогосподарських організацій. В якості базових стандартів при розробці національних стандартів екологічного сільськогосподарського виробництва виступає система стандартів, запропонованих Міжнародною федерацією руху за органічне сільське господарство (IFOAM), де визначені вимоги до екологічного аграрного виробництва. Система Міжнародних Стандартів відображає сучасний рівень виробництва органічної продукції та містить вимоги з виробництва, переробки та зберігання екологічної продукції.

Україна вже офіційно визнала органічне сільське господарство. 3 вересня 2013 року Верховна Рада ухвалила в цілому Закон "Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини" [6]. Для створення повноцінної нормативно-правової бази з органічного виробництва необхідно розробити, ухвалити та впровадити відповідні підзаконні акти, які регулюватимуть основні засади, взаємодію учасників органічного ринку, визначатимуть контроль і нагляд, а також випикуватимуть правила органічного виробництва, переробки, транспортування, зберігання, сертифікації. Наступним кроком має стати розробка та затвердження Національного плану дій розвитку органічного сектору в Україні. Дуже важливим є також ведення загальнодержавної бази цих сертифікованих органічних підприємств, переробних підприємств, трейдерів, сертифікаційних органів. У розвинених країнах світу органічне виробництво успішно розвивається близько 40 років. Цьому сприяють державні органи влади, прямо чи опосередковано підтримуючи виробників органічних продуктів.

З метою забезпечення сталої екологічної ситуації в процесі агропромислового виробництва, на нашу думку, є необхідним формування, фінансування і реалізація цільових державних і регіональних програм направлених на розвиток органічного сільського господарства, раціональне використання земельних ресурсів, підвищення якості продовольства і охорону навколишнього природного середовища. Таким чином, можна виділити два види підтримки:

— пряма підтримка (надання підтримки у вигляді бюджетних субсидій — дотації на продукцію, пільгові кредити на період конверсії);

— непряма підтримка (заходи, спрямовані на надання допомоги у проходженні сертифікації, проведенні лабораторних досліджень, заходи з надання інформаційно-консультаційних послуг, страхування).

У свою чергу пряму і непрямую підтримку можна представити у вигляді сукупності інструментів (рис. 1).

Щодо державної підтримки, то для суб'єктів господарювання, що здійснюють діяльність у сфері виробництва та обігу органічної продукції (сировини) вона надається відповідно до Закону України "Про державну підтримку сільського господарства України". Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року, в результаті виконання якої передбачалося: державна політика спрямовувалася на вирішення питань забезпечення охорони земель, підвищення родючості ґрунтів та екологічної безпеки сільських територій шляхом здійснення комплексу заходів відповідно до проектів землеустрою; здійснити розвиток рослинництва шляхом стимулювання ведення органічного сільського господарства; формування агроекологічного іміджу України; довести обсяг частки органічної продукції у загальному обсязі валової продукції сільського господарства до 10%. Зважаючи на те, що вітчизняне сільське господарство є важливою галуззю у забезпеченні населення харчовими продуктами, питання екологічної безпеки мають першочергове значення. У зв'язку з цим передбачалося: унормувати розвиток органічного землеробства та створити систему його сертифікації. У процесі виконання Програми мала формуватися інвестиційно-інноваційна модель розвитку сільського господарства, що зумовлена посиленням конкурентної боротьби на ринку сільськогосподарської продукції та інтеграції України у міжнародний економічний простір. Формування зазначеної моделі забезпечувалося шляхом створення економічних умов для розвитку органічного землеробства.

Наступним програмним документом є "Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року". В цій програмі серед пріоритетних напрямів досягнення стратегічних цілей вказано і забезпечення продовольчої безпеки держави шляхом сприяння розвитку органічного землеробства, насамперед в особистих селянських і середніх господарствах.

В умовах, що склалися у розвитку аграрного сектору України можна виділити ряд причин,

що уповільнюють розвиток органічного сільського господарства: відсутність інтересу до екологізації з боку керівників сільськогосподарських організацій; недолік необхідної інформації; труднощі з інвестуванням екологічних проектів; відсутність ринку збуту органічної продукції; нестача кваліфікованих фахівців у галузі екологізації землекористування та сертифікації органічної продукції [10].

З метою обґрунтування напрямів державної підтримки розвитку органічного сільського господарства, доцільним є виявлення чинників, що сприяють розвитку сільськогосподарського виробництва органічного продовольства на різних рівнях — державному, регіональному і безпосередньо на рівні сільськогосподарської організації.

Відомо, що забезпечення стабілізації агропромислового виробництва вимагає взаємного підходу до формування системи державного регулювання розвитку галузі. Причому вона повинна враховувати підвищення ефективності агропромислового виробництва з урахуванням раціонального природокористування. Основна її мета повинна бути спрямована на досягнення продовольчої безпеки країни, підвищення рівня життя і зайнятості сільського населення на основі розумного використання не тільки багатого ресурсного потенціалу регіонів країни. Доцільно підкреслити, що для більш ефективного управління розвитком органічного сільського господарства з метою забезпечення продовольчої безпеки необхідно вирішення низки основних завдань. По-перше, потрібно зацікавлювати сільське населення результатами реформи за допомогою послідовності проведених заходів. Розробкам програм перспективних напрямів розвитку органічного сільського господарства в Україні сприятиме своєчасне отримання та розпорядження інформацією, використання відкритих дискусій за участю різних верств сільського населення.

Цей напрям роботи, на нашу думку, має включати в себе збір, обробку і поширення різної інформації про сільське господарство, світовий досвід розвитку органічного сільського господарства та стан природокористування. У нього необхідно включити наступні переліки робіт [1; 3; 7]: обсяг виробництва продукції в районах і областях, фермерських та інших категоріях господарств виробників сільськогосподарської продукції і продовольства; відновлення та охорона екологічних систем; перспективні прогнози обсягів, реалізації сільськогосподарської продукції, включаючи екологічні, за видами і асортиментом, проблеми раціонального землекористування з урахуванням зростання населення і забезпечення його продоволь-

ством; стан навколишнього середовища і здійснені заходи щодо її охорони, заходи, що здійснюються державою щодо раціонального використання природних ресурсів; становище на аграрному ринку країни і потреби світового аграрного ринку в сільськогосподарській продукції, включаючи екологічно чисті заходи державного регулювання (економічні важелі) підтримки агропромислового виробництва; виділення дотацій, субсидій, компенсацій; розробка реалізації ринкових програм розвитку виробничої і соціальної інфраструктури АПК країни.

Основна мета в цьому напрямі повинна переслідувати захист і підтримку фермерських господарств, сільського бізнесу і підприємництва для їх пристосування до ринкової кон'юнктури. Для її досягнення держава повинна здійснювати політику підтримки цін на рівні, що забезпечує фермерським і сільським підприємцям мінімальний дохід. Доцільно зазначити, що ні один із заходів не повинен носити директивний характер, так як держава в умовах ринкових відносин не має права штучно встановлювати і диктувати ціни [5]. В будь-якому випадку мова йде про те, щоб в майбутньому експорт сільськогосподарської продукції став найважливішою статтею доходу фермерських та інших форм господарювання, зайнятих виробництвом сільськогосподарської продукції.

Незважаючи на прогрес у розвитку продуктивних сил, сільське господарство України особливо галузь виробництва, надзвичайно залежить від природно-кліматичних умов. Стихійні лиха, до числа яких відносяться періодичні посухи або зливи і зайві опади, повені, хвороби тварин, здатні в будь-який момент порушити нормальний хід розвитку сільськогосподарської економіки. З огляду на ці природні катаклізми, потрібна розробка системи державної допомоги фермерським господарствам, які постраждали в результаті стихійних лих. Допомога має надаватися не стільки у вигляді прямої підтримки, скільки за допомогою спеціальних програм страхування фермерських та інших форм господарювання, сільських виробників, зайнятих в різних формах господарювання.

Між поняттями "управління сільським господарством" і "державним регулюванням розвитку сільського господарства" є істотні відмінності. На нашу думку, доцільно використовувати ці важелі для створення гнучкого економічного механізму підтримки розвитку органічного сільського господарства України. Вони повинні переслідувати досягнення наступних завдань:

1. Держава повинна забезпечити нормальні умови для розвитку органічного сільськогоспо-

дарського ринку, підтримки доходів виробників органічної сільськогосподарської продукції і розвиток соціальної інфраструктури села.

2. Управління розвитком органічного сільського господарства України дасть можливість для створення сприятливих умов для збалансованого функціонування різних форм виробничих відносин та виявлення найкращого варіанту виробництва органічної сільськогосподарської продукції окремих регіонів.

3. Для розвитку органічного сільського господарства в економічних і технологічних процесах, що відбуваються на селі, доцільно буде зберегти творчу свободу представників науки і практиків-підприємців, фермерських господарств.

4. Управління сучасним органічним сільським господарством необхідно здійснювати через Міністерство аграрної політики та продовольства України, шляхом підвищення ступеня участі міністерства у розробці та застосування економічних важелів державного регулювання розвитку цього сектора.

5. Державна підтримка розвитку органічного сільського господарства повинна відбиватися на розвитку традиційних галузей економіки та способі життя сільського населення.

На нашу думку, державну підтримку органічного сільського господарства в Україні в цілому необхідно здійснювати за такими напрямками:

— розвиток державно-приватного партнерства в сфері органічного сільського господарства (для досягнення збалансованого розвитку аграрного сектора, що сприятиме зберіганню екологічної рівноваги і забезпечить виробництво якісної продукції в необхідній кількості для суспільства);

— підготовка кадрів вищої кваліфікації в сфері органічного сільського господарства і галузей з переробки виробленої продукції;

— визнання ролі і місця органічного сільського господарства як основи структурної перебудови аграрного сектора економіки;

— вдосконалення економічних відносин і внесення змін до фіскального регулювання органічного сільського господарства (стимулюючий фактор системи оподаткування органічного сільського господарства).

У контексті цієї проблеми стоїть питання про інвестиції в розвиток АПК країни. Важливо визначити, в які пріоритетні галузі органічного сільського господарства і на яких умовах будуть спрямовані капітальні вкладення. За участі Міністерства економічного розвитку і торгівлі, Міністерства фінансів України, Національного Банку України та Міністерства аграрної політики та продовольства України необхідно розробити

довгострокову програму вкладень для формування і розвитку органічного сільського господарства. При цьому основним завданням Міністерства аграрної політики та продовольства України є цілеспрямована підготовка науково обґрунтованих пропозицій для створення реальних умов, що сприяють організації фермерського господарства, провідного виробництва на принципах органічного сільського господарства [2].

Рішення цих задач важливо здійснювати в контексті формування органічного сільського господарства. У зв'язку з цим основні завдання Міністерства аграрної політики та продовольства України, на нашу думку, необхідно визначати за наступними напрямками: проведення комплексного аналізу стану галузей сільського господарства; організація досліджень з розробки програм формування органічного сільського господарства і впровадження їх розробок у практику господарювання; раціональне використання земельних, водних, трудових і фінансових ресурсів, охорона навколишнього середовища, визначення нових шляхів, форм і методів організації сільськогосподарського виробництва з урахуванням найбагатших природно-кліматичних особливостей різних зон для відродження галузей з метою збереження сортів культурних рослин і порід тварин.

Ці напрями об'єктивно вимагають нового погляду на формування екологічного мислення та внесення коректив в нашу експортну політику. Вирішення питань формування органічного сільського господарства входить в розряд ключових проблем розвитку країни і вимагає розумного використання всіх факторів зростання і розвитку сільського господарства і АПК країни в цілому. Для зміцнення позицій сільського господарства і АПК країни в світовому господарстві держава зобов'язана брати активнішу участь у вдосконаленні галузевої структури на основі формування і розвитку органічного сільського господарства [4].

По-перше, здійснюваний, структурний маневр для розвитку сільського господарства за принципами і критеріями органічного сільського господарства означає перехід від неринкових структур до ринкових, тобто до виробництва екологічно чистої продукції, попит на яку як всередині країни, так і за її межами постійно зростає. По-друге, органічне сільське господарство стане важливою сферою інвестиційного попиту, орієнтованого в основному не тільки на задоволення потреб населення країни в екологічно чистій продукції, а й на збільшення експортного обсягу шляхом підвищення конкурентоспроможності виробленої продукції

сільського господарства і її переробки. Воно покликане створити передумови, рівні умовам конкуренції у всіх секторах економіки АПК; органічне сільське господарство повинно сприяти поліпшенню соціального середовища на селі. По-третє, проводячи роботу по переходу на нові форми організації і типів виробництва в сільському господарстві з урахуванням об'єктивних передумов здійснюваних організаційних перетворень, доцільно уникати перекосів в зміні організаційних структур АПК, спираючись на стан матеріального виробництва як об'єктивної основи формування перспектив використаного виробничого потенціалу і шляхи їх раціонального використання в умовах формування органічного сільського господарства.

У процесі розробки організаційно-економічного механізму управління процесами розвитку сільського господарства, орієнтованого на виробництво органічної продукції, доцільно взяти до уваги викладені пропозиції. У процесі формування елементів системи управління виробництвом і якістю органічної продукції необхідно враховувати зовнішні і внутрішні чинники, що впливають на діяльність органічного сільського господарства.

Для підвищення якості та безперервності постачання органічної сільськогосподарської продукції має бути привабливою для українських та закордонних інвесторів нормативно-правова база. На нашу думку, ефективна контролююча та економічно обґрунтована система повинна орієнтуватиметься на запобігання фальсифікованого маркування і дотриманні вимог органічного виробництва, тим самим вона сприятиме розвитку органічного сільського господарства.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Органічне сільське господарство на сьогоднішній день є перспективною формою альтернативного сільськогосподарського виробництва, проте перспективи його розвитку цілком і повністю обумовлені напрямами державної підтримки процесу екологізації аграрної сфери. При цьому рівень державної підтримки розвитку органічного сільського господарства повинен гарантувати його прибутковість та конкурентоспроможність як на внутрішньому, так і на зовнішньому аграрному ринках.

Важливим є також врахування зарубіжного досвіду державної підтримки виробництва органічної сільськогосподарської продукції. Встановлено, що у зв'язку з тим, що пряма підтримка обмежена міжнародними вимогами, доцільно в основному використовувати непря-

му підтримку. Загалом з урахуванням специфіки вітчизняної аграрної політики заходи щодо державної підтримки органічного сільського господарства слід проводити у чіткій координації цілей, завдань та механізмів її реалізації на всіх рівнях державного управління.

Література:

1. Бабаджанов Д.Д. Организационно-экономические основы формирования и развития органического сектора сельского хозяйства Таджикистана: дис. ... доктора экон. наук: 08.00.05 / Бабаджанов Даврон Даоджанович. — Худжанд, 2010. — 253 с.
2. Безус Р.М. Ринок органічної продукції в Україні: проблеми та перспективи / Р.М. Безус, Г.Я. Антонюк // Економіка АПК. — 2011. — № 6. — С. 47—52.
3. Воронкова О.Ю. Стратегия развития органически ориентированного регионального агропромышленного производства: монография / О.Ю. Воронкова. — Барнаул: Азбука, 2014. — 146 с.
4. Галушкіна Т.П. Экономические инструменты экологического менеджмента (теория и практика): монография / Т.П. Галушкіна. — Одесса: ИПРЭИ НАНУ, 2000. — 280 с.
5. Гармашов В.В. До питання органічного сільськогосподарського виробництва в Україні / В.В. Гармашов, О.В. Фомічова // Вісник аграрної науки. — 2010. — № 7. — С. 11—16.
6. Закон України "Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини" № 425-VII від 3 вересня 2013 р. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>
7. Кипоренко В.В. Формування системи державної підтримки органічного землеробства в Україні / В.В. Кипоренко // Збалансоване природокористування. — 2013. — № 4. — С. 82—85.
8. Корніцька О.І. Органічне виробництво: основні напрями наукового забезпечення / О.І. Корніцька // Агроекологічний журнал. — 2011. — № 3. — С. 26—30.
9. Кошелєв В.М. Органическое сельское хозяйство: экономические аспекты трансформации: монография / В.М. Кошелєв, А.В. Пешкова. — М.: Издательство РГАУ-МСХА имени К.А. Тимирязева, 2013. — 140 с.
10. Органічний сектор в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективні стратегії на майбутнє [пер. з англ. В. Вовк]. — 2004. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://clubofrome.org.ua/>
11. Чудовська В.А. Еколого-економічний механізм розвитку органічного сільського

господарства: теорія і практика: монографія / В.А. Чудовська, О.І. Шкуратов, В.В. Кипоренко. — К.: ТОВ "ДІА", 2016. — 332 с.

References

1. Babadzhanov, D. D. (2010), "Organizational-economic bases of formation and development of the organic agriculture sector in Tajikistan", Abstract Doctor dissertation, Economy and management of a national economy, Tajik State University of Law, Business and Politics, Khujand, Russia.
 2. Bezus, R.M. and Antoniuk, H.Ia. (2011), "Organic market in Ukraine: Problems and Prospects", *Ekonomika APK*, vol. 6, pp. 47—52.
 3. Voronkova, O.Iu. (2014), *Strategija razvitija organicheski orientirovannogo regional'nogo agropromyshlennogo proizvodstva* [The development strategy of organically-based regional agriculture production], Azbuka, Barnaul, Russia.
 4. Galushkina, T.P. (2000), *Jekonomicheskie instrumenty jekologicheskogo menedzhmenta (teorija i praktika)* [Economic instruments of environmental management (theory and practice)], IPRJeI NANU, Odessa, Ukraine.
 5. Harmashov, V.V. and Fomichova, O.V. (2010), "On the issue of organic agricultural production in Ukraine", *Visnyk ahrranoi nauky*, vol. 7, pp. 11—16.
 6. The Verkhovna Rada of Ukraine (2013), *The Law of Ukraine "On the production and turnover of organic agricultural products and raw materials"*, available at: <http://zakon.rada.gov.ua/> (Accessed 18 August 2016).
 7. Kyporenko, V.V. (2013), "Formation of public support for organic farming in Ukraine", *Zbalansovane pryrodokorystuvannia*, vol. 4, pp. 82—85.
 8. Kornitska, O. I. (2011), "Organic production: the main directions of scientific support", *Ahroekolohichni zhurnal*, vol. 3, pp. 26—30.
 9. Koshelev, V.M. and Peshkova, A.B. (2013), *Organicheskoe sel'skoe hozjajstvo: jekonomicheskie aspekty transformacii* [Organic farming: economic aspects of transformation], RGAU-MSHA imeni K.A. Timirjazeva, Moscow, Russia.
 10. Vovk, V. (2004), "Orhanichniy sektor v Ukraini: suchasnyi stan, problemy ta perspektyvni stratehii na maibutnie", [Online], available at: http://clubofrome.org.ua (Accessed 18 Aug 2016).
 11. Chudovska, V.A. Shkuratov, O.I. and Kyporenko, V.V. (2016), *Ekoloho-ekonomichniy mekhanizm rozvytku orhanichnoho silskoho hospodarstva: teoriia i praktyka* [Ecological and economic mechanism of development of organic farming], TOV "DIA", Kyiv, Ukraine.
- Стаття надійшла до редакції 19.08.2016 р.*